

Ινστιτούτο
Μεσογειακών Σπουδών

Ίδρυμα
Γουλιανδρή-Χορν

ΑΠΟ ΤΟΝ ΛΕΑΝΔΡΟ
ΣΤΟΝ ΛΟΥΚΗ ΛΑΡΑ

Επιμέλεια
Νάσος Βαγενάς

2η έκδοση

Οι Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
είναι τμήμα του Ίδρυματος Τεχνολογίας και Έρευνας.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Ίδρυτική δωρεά Παγκρητικής Ενώσεως Αμερικής
ΗΡΑΚΛΕΙΟ 1999

Παναγιώτης Νάσος Βαγενάς
1830

Νάσος Βαγενάς

Ο ΟΥΤΟΠΙΚΟΣ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΑΔΕΛΦΩΝ ΣΟΥΤΣΩΝ

ΈΝΑΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΛΟΓΟΥΣ της σημερινής επανεκτίμησης της παλαιότερης πεζογραφίας μας είναι η απομάκρυνση από τα πάθη του δημοτικιστικού αγώνα, που δεν μας επέτρεπαν να δούμε απροκατάληπτα το έργο των πρώτων πεζογράφων του ελληνικού κράτους. Μεταξύ των θαμάτων αυτού του αγώνα είναι και τα μυθιστορήματα *Ο Λεάνδρος* του Παναγιώτη Σούτσου (1834) και *Ο Εξόριστος του 1831* του αδελφού του Αλέξανδρου (1835). Θα πρέπει να σταθούμε στην περίπτωση των Σούτσων, γιατί η στάση μας απέναντί τους παραμένει προκατειλημμένη και γιατί το έργο τους επιτρέπει να καταλάβουν μια θέση καλύτερη από εκείνη την οποία κατέχουν στη νεοελληνική πεζογραφία και ιστορία των ιδεών.

Το ποιητικό έργο των Σούτσων, μολονότι θαυμαζόταν στον καιρό του ως μεγάλο αισθητικό επίτευγμα, σήμερα είναι αντικείμενο καλλιτεχνικής περιφρόνησης. Και τούτο γιατί τα μείζονα κείμενά τους, εκείνα με τα οποία οι δύο αδελφοί πίστευαν ότι θα έλαμπαν στο ποιητικό στερέωμα των μεταγενεστέρων (ο *Οδοιπόρος* και ο *Μεσσίας* του Παναγιώτη, ο *Περιπλανώμενος* και η *Τουρκομάχος Ελλάς* του Αλέξανδρου), είναι γραμμένα στην καθαρεύουσα γλώσσα, την οποία οι ιδρυόντες του νέου ελληνικού κράτους πίστευαν ότι έπρεπε να επιβάλουν ως κοινή νεοελληνική. Η αποτυχία των έργων αυτών είναι σήμερα, εξαιτίας της γλώσσας τους, τόσο μεγάλη, ώστε να καλύπτει με τη σκιά της και εκείνα τα κείμενα των Σούτσων που γράφτηκαν ως τα τέλη της δεκαετίας του 1830, δηλαδή πριν οι δύο ποιητές διαμορφώσουν τις αρχαϊζουσες γλωσσικές πεποιθήσεις τους. Ταυτόχρονα, οι πεποιθήσεις αυτές τους

έκαναν να φαίνονται πολιτικά συντηρητικοί στα μάτια των μετέπειτα δημοτικιστών, που ταύτιζαν την πίστη στη δημοτική με την προοδευτική ιδεολογία – και αυτή την εικόνα τους έχουμε κληρονομήσει έως σήμερα (ο Γιώργος Βελουδής μάλιστα φτάνει στο σημείο να χαρακτηρίζει τον Αλέξανδρο Σούτσο «γλείφτη» και «αυλοκόλακα της καμαρίλας του Όθωνα»).¹

Και όμως, η απροκατάληπτη ανάγνωση των κειμένων τους δείχνει ότι οι Σούτσοι στην πρώτη τους περίοδο τουλάχιστον αποτελούν την πρωτοπορία της ελλαδικής διανόησης. Η λογοτεχνική και πολιτική τους δραστηριότητα είναι αδιαίρετη, και απορρέει από το ίδιο αίτημα της ελευθερίας, όπως αυτό έχει διαμορφωθεί στο σημείο της συνάντησης του Διαφωτισμού με τον Ρομαντισμό. Ως προς την πρώτη, εισάγουν –μαζί με τον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή– τον Ρομαντισμό στον ελλαδικό χώρο (αρχές της δεκαετίας του 1830), καθόλου καθυστερημένα σε σύγκριση με τον χρόνο εισαγωγής του στις άλλες (ευρωπαϊκές) χώρες, ιδίως αν σκεφτούμε και την ελληνική πραγματικότητα της εποχής. Εξίσου, αν όχι περισσότερο τολμηρές, είναι οι κοινωνικοπολιτικές τους αναζητήσεις, όπως εκφράζονται τόσο μέσα από τα λογοτεχνικά τους έργα όσο και με τα άρθρα τους, κυρίως στην εφημερίδα *Ηλιος*, που εξέδιδαν στο Ναύπλιο το 1833 (πρέπει να θεωρούμε βέβαιο ότι τα κείμενα αυτά δεν γράφτηκαν όλα από τον Παναγιώτη Σούτσο, και ότι εκφράζουν όλα τις απόψεις και των δύο αδελφών).² Το στίγμα αυτών των αναζητήσεων δεν έχει έως τώρα προσδιοριστεί, γιατί, καθώς θεωρούμε δεδομένο ότι η πολιτική τοποθέτηση των Σούτσων αντανάκλα απλώς τα τρέχοντα φιλοσυνταγματικά αισθήματα του καιρού τους, διαβάζουμε (αν διαβάζουμε) τα κείμενά τους χωρίς την απαιτούμενη προσοχή.

Μια ανάγνωση των πολιτικών κειμένων των Σούτσων έξω από το πρίσμα της παραδεδομένης εικόνας τους δείχνει ότι το κοινωνικό όραμα των δύο ποιητών πηγαίνει πέρα από την επιθυμία ενός σύγχρονου συνταγματικού πολιτεύματος. Γιατί παρά το γεγονός ότι είναι στενά μπλεγμένοι στις συγκρούσεις των συγκεκριμένων πολιτικών παρατάξεων (έχει ειπωθεί ότι υποστηρίζουν τη «γαλλική» μερίδα του συνταγματικού κόμματος),³ οι θέσεις που διατυπώνουν σε αρκετά κείμενά τους στον *Ηλιο* αναπαράγουν ορισμένες από τις ιδέες ενός πρώιμου ουτοπικού σοσιαλισμού: για την ακρίβεια απόψεις του Σαιν-Σιμόν, οι οποίες γνώριζαν στη Γαλλία σημαντική απήχηση κατά το τέλος της δεκαετίας του 1820 (εποχή που οι Σούτσοι βρίσκονται στο Παρίσι).⁴ Οι σχέσεις των δύο ποιητών με τον Φραγκίσκο Πυλαρινό, τον θεωρούμενο πρώτο Έλληνα σοσιαλιστή, είναι γνωστές, αφού δύο «σαινσιμονικά» κείμενα του Πυλαρινού βρίσκονται δημοσιευμένα στον *Ηλιο*.⁵ Αυτό που δεν έχει προσεχτεί είναι ότι η εφημερίδα των Σούτσων δεν αποτελεί απλώς έναν χώρο φιλοξενίας των ιδεών ενός φίλου, αλλά είναι η ίδια όργανο διάδοσης αυτών των ιδεών. Όταν μάλιστα θυμηθούμε ότι στο Ναύπλιο αυτή την εποχή έχει καταφύγει μια ομάδα Γάλλων οπαδών του Σαιν-Σιμόν (μέλη της οποίας, κατ' εισηγήσιν του Κωλέτ-

τη, έχουν καταλάβει καίριες οργανωτικές θέσεις στη διοίκηση του νέου κράτους),⁶ και ότι η ομάδα αυτή μαζί με Έλληνες διανοούμενους έχουν συγκροτήσει «Σαινσιμονικήν Εταιρίαν»,⁷ είναι φυσικό να σκεφτούμε ότι οι Σούτσο δεν θα πρέπει να ήταν αμέτοχοι σ' αυτή την κίνηση και ότι ο *Ηλιος* θα πρέπει να εξέφραζε τις απόψεις ενός ευρύτερου κύκλου ανθρώπων.

Η πίστη της εφημερίδας στην «κυριαρχίαν των λαών ως πηγήν πάσης ελευθερίας» η θερμή της υποστήριξη των συμφερόντων των «εργατικών κλάσεων» η επιμονή με την οποία προωθεί την υπόθεση της γεωργίας, της βιομηχανίας και του εμπορίου· η υπογράμμιση του ρόλου των συγκοινωνιών στην οικονομική ανάπτυξη· η πεποίθηση για την τελική κατάργησή των πολέμων και τη συνένωση των εθνών σε ένα έθνος· η βεβαιότητα ότι η φυσική πρόοδος του πολιτισμού υπόκειται στον νόμο των ενδιάμεσων σταδίων και ότι η ανθρωπότητα οδηγείται αναπότρεπτα μέσα από «την πάλην των κλάσεων [...] εις τελειοποίησιν»· η αναφορά, τέλος, του ίδιου του όρου «κοινωνισμός» (με τον οποίο, μεταφραζόταν τότε ο όρος *socialisme*)⁸ καθιστούν τους Σούτσους πρώτους εκφραστές σοσιαλιστικών ιδεών στον ελλαδικό χώρο (οι θέσεις τους δημοσιεύονται στον *Ηλιο* πριν από τα κείμενα του Πυλαρινού).

Ιδωμένη μέσα από την οπτική αυτών των ιδεών η πολιτική τοποθέτηση των Σούτσων αυτή την εποχή παρουσιάζεται λιγότερο αντιφατική απ' ό,τι φαίνεται εκ πρώτης όψεως. Η ένθερμη υποστήριξη του Όθωνα και της Αντιβασιλείας, από τη μια, και η αμείλικτη κριτική των υπουργών τους, από την άλλη, απορρέουν από την πεποίθησή ότι η συνταγματική μοναρχία (οι Σούτσοι πιστεύουν ότι επικείται η παραχώρηση συντάγματος) δεν είναι παρά «συνθήκη ανακωχής» μετά τη Γαλλική Επανάσταση μεταξύ των τριών παραγωγικών τάξεων («γεωργικοί», «βιομηχανικοί», έμποροι) και της τέταρτης τάξης, των υπαλλήλων (πολιτικοί, στρατιωτικοί, ιερείς), η οποία, εκπροσωπούμενη από τους υπουργούς και έχοντας φυσική ροπή προς τις καταχρήσεις, πρέπει να ελέγχεται από την πέμπτη τάξη, την τάξη των λογίων. Στο σχήμα αυτό οι βασιλείς αποτελούν το σημείο ισορροπίας μεταξύ των κοινωνικών τάξεων. Μολονότι δεν πιστεύουν ότι η συνταγματική μοναρχία είναι το καλύτερο πολίτευμα («Αυτή η στάσις μιας πολιτείας δεν είναι η ορθότερα»), οι Σούτσοι αγωνίζονται με πάθος γι' αυτήν, επειδή τη θεωρούν απαραίτητο μεταβατικό στάδιο προς την τέλεια κοινωνία την οποία οραματίζονται («Η τοιαύτη ανακωχή, την οποία έκαμαν τα έθνη μετά των Βασιλέων, βαθμηδόν θέλει φέρει την εντελή νίκην εις τα έθνη»!).⁹

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι Σούτσοι στο πλαίσιο αυτών των ιδεών προβλέπουν την ενοποίηση της Ευρώπης, την ολοκλήρωση της οποίας τοποθετούν γύρω στο έτος 2.030. «As ελπίσωμεν», γράφουν, «ότι μίαν ημέραν εις την Ευρώπην δεν θέλουν υπάρξει έθνη, σύνορα, δασμοτελώνια, περιορισμοί εμπορικοί. Η Ευρώπη, της οποίας τα διάφορα μέρη συνενούνται ήδη διά των ηθών, διά των αναγκών, διά συμπαθειών και διά του φωτισμού, η Ευρώπη θέ-

λει υπάρξει μία κοινωνία. Οι αιώνες είναι οι χρόνοι της ηλικίας των εθνών. Εις δύο χρόνους εθνών θέλουν συμβή όσα προλέγομεν».¹⁰

Τα όσα είπαμε παραπάνω πιστεύω ότι απαντούν στην εύλογη απορία του Πάνου Μουλλά: «Ο [Αλέξανδρος] Σούτσος δεν αντιπροσωπεύει κανένα κόμμα [...]. Πού λοιπόν στηρίζει τη δύναμή του;» και, ακόμη, ότι μας βοηθούν να καταλάβουμε καλύτερα αρκετά από τα λογοτεχνικά κείμενα που γράφουν οι δύο αδελφοί ως τις αρχές της δεκαετίας του 1840. Για να δώσω μερικά παραδείγματα: η ένταση των παρακάτω στίχων του Αλέξανδρου Σούτσου:

Από της υπολότητος το ζωντανόν σχολείον,
του βδελυκτού εγωισμού το βρωμερόν αγγείον...¹²

αισθάνομαι ότι περιέχει κάτι από το πάθος με το οποίο οι οπαδοί του Σαιν-Σιμόν καταδίκασαν τον εγωισμό· η ακόλουθη στροφή του ίδιου:

Δεν ανήκω εις καμίαν Κομματάρχου μας μερίδα,
αλλ' εις όλην την πατρίδα.
Έως σήμερα πατρία έθνους δεν εσχεδιάσθη,
κι Αρχηγός εκείνης είμαι, ήτις έτι δεν επλάσθη¹³

θα πρέπει να εκφράζει λιγότερο ένα γενικό πατριωτικό συναίσθημα και περισσότερο μία συγκεκριμένη πολιτική επιθυμία, αφού η αναφορά στο ασχημάτιστο ακόμη στην Ελλάδα κόμμα του έθνους φαίνεται να παραπέμπει σε κάτι ανάλογο μ' εκείνο το σύνολο των παραγωγικών τάξεων –γεωργικοί (γαιοκτήμονες και αγρότες), βιομηχανικοί (εργοστασιάρχες, μισθωτοί εργάτες και τραπεζίτες), έμποροι λόγιοι/καλλιτέχνες– το οποίο ο σαινσιμονισμός αποκαλεί εθνικό κόμμα, αντιπαραθέτοντάς το στο αντεθνικό κόμμα (ευγενείς, πλούσιοι διαβιούντες αέργως, κληρικοί, δικαστές, αξιωματικοί). Εναντίον αυτής της παρασιτικής τάξης, και όχι εναντίον της συμπεριφοράς συγκεκριμένων προσώπων, φαίνονται να κατευθύνονται οι ποιητικές επιθέσεις και του Παναγιώτη Σούτσου κατά των υπουργών, των στρατηγών και των εισαγγελών (βλ. λ.χ. το ποίημά του «Ο γέλως»),¹⁴ ενώ στην ευτυχημένη ζωή της μελλοντικής τέλει κοινωνίας φαίνονται ν' αναφέρονται οι στίχοι του:

Προς σας το βλέμμα έχομεν
όσοι εν μέσω τρέχομεν
επωφελών αγώνων.
Ω άνθρωποι αόριστοι
ω γενεαί αγνώριστοι
των ερχομένων χρόνων!
.....
Διά της φαντασίας μου

εις της μελαγχολίας μου
τας συννεφώδεις ώρας,
ω γενεαί ηδύνομαι
στον μέλλοντος ν' αφίνομαι
τας αοράτους χώρας¹⁵.

Άλλωστε ο Παναγιώτης στο ποίημά του «Η Πινυξ των Αθηνών» αναφέρει-ται ρητά στον κοινωνισμό:

Ω αρχαία της Ελλάδος εποχάί δύο μεγάλοι!
Στέλλουσα τριακοσίας αποικίας της το πάλοι,
του κοινωνισμού τον σπόρον εις την γην εναποθέτει,
κι ένα τίκτει σοφόν κόσμον εις τρεις χιλιάδας έτη!¹⁶

1835

Και βέβαια μέσα από αυτό το πολιτικό όραμα μπορεί να κατανοηθεί το αντικαποδιστριακό πάθος πολλών ποιημάτων των Σούτσων, οι οποίοι την αντίδραση εναντίον του κυβερνήτη –που τον αποκαλούν τύρανο– τη χαρακτηρίζουν «δευτέραν επανάστασιν» εξίσου «ιεράν» με εκείνη του '21.¹⁷

Αναφορά του όρου κοινωνισμός υπάρχει και στον Λεάνδρο και τον Εξορί-στο του 1831, μάλιστα με όρους που δείχνουν ότι το πολιτικό πιστεύω των δύο αδελφών συμφωνεί και ως προς τις ιστορικές καταβολές του, αφού θεωρούν και οι δύο κοιτίδα του κοινωνισμού την Αργολίδα, Αναφωνεί ο ήρωας στο μυθιστόρημα του Παναγιώτη:

«Αργολίς! στάδιον ευρύ μεγάλων ενθυμήσεων! Φυγάδες Αιγύπτιοι ναυαγήσαντες παρακατέθεσαν το πάλοι εις την παρθένον σου γην την σποράν του κοινωνισμού· εκυοφόρησας, και την πεφωτισμένην Ευρώπην εγέννησας...»

Εκ των σπλάγγνων σου η παλαιά Ελλάς εξήλθεν· εκ των σπλάγγνων σου και η νέα».¹⁸

Στην τριτοπρόσωπη αφήγηση του Εξορίστου τα ίδια περίπου λέει ο αφηγητής:

«Επέρασεν ύστερον από την δενδρόφυτον Τίρυνθα, και ύστερον από τους Αποβάθμους, όπου το πάλοι απέβη ο Δαναός, φέρων εις την Ελλάδα τα πρώτα σπέρματα του κοινωνισμού, και όπου, κατά το 1833, έμελλε να αποβή νέος Δαναός, ο Βασιλεύς της Ελλάδος».¹⁹

Η παρομοίωση του Όθωνα με τον Δαναό, ο οποίος, ως βασιλιάς του Αργους, δίδαξε στους ανθρώπους την καλλιέργεια της γης, τη διοχέτευση των υδάτων και την άρδευση των αγρών, είναι προφανές ότι υπαγορεύεται από το

πρότυπο του Σαιν-Σιμόν: αφενός από τα δεδομένα της κοινωνικής θεωρίας του, που έβλεπε την ανάπτυξη της γεωργίας ως μία από τις βασικές οδούς προς την κοινωνική τελειοποίηση, και αφετέρου από τη συνήθεια των συγκριτικών του αναδρομών στην αρχαιότητα. Οι Σούτσοι πίστευαν ότι ο Όθων και η Αντιβασιλεία με τις πρώτες τους ενέργειες, που περιλάμβαναν και μέτρα για την ανάπτυξη της γεωργίας, της βιομηχανίας και του εμπορίου,²⁰ ικανοποιούσαν ή επρόκειτο να ικανοποιήσουν τις προϋποθέσεις του μεταβατικού σταδίου, και ως εκ τούτου θα απέβαιναν για τη μελλοντική σοσιαλιστική Ελλάδα, ό,τι ο Δαναός για την Ευρώπη του Διαφωτισμού.²¹

Η Αλεξάνδρα Σαμουήλ, σε πρόσφατη μελέτη της για την πεζογραφία του Παναγιώτη Σούτσου, επισημαίνει το πολιτικό περιεχόμενο του *Λεάνδρου*, το οποίο είχε υποτιμήσει η κριτική ακόμη, με την ανάλυση δύο «Διαφωτιστικών» διηγημάτων του *Ηλίου* («Απομνημονεύματα ψιττακού», «Ο Τριχιλιόπηχος»), τα οποία προσφυώς αποδίδει στον Παναγιώτη, διευρύνει το πεζογραφικό έργο του, θέτοντας συγχρόνως τις ορθές βάσεις για μίαν επανεκτίμησή του.²² Προσθέτοντας στα στοιχεία αυτά και την ουτοπική σοσιαλιστική διάσταση, η οποία διακρίνεται τόσο στο μυθιστόρημα όσο και στα διηγήματα,²³ ανακαλύπτουμε έναν Παναγιώτη Σούτσο πεζογράφο λιγότερο ασήμαντο απ' ό,τι πιστεύεται για την ακρίβεια αξιόλογο, όταν λάβουμε υπόψη ότι ο Παναγιώτης με τον Αλέξανδρο προσπαθούσαν ν' ανοίξουν δρόμο για την ανύπαρκτη έως τότε μυθιστοριογραφία μας, και ότι στην προσπάθειά τους αυτή είχαν την τόλμη να εκφράσουν τις πλέον οραματικές κοινωνικές αναζητήσεις του καιρού τους.

Στην αρχική μορφή του *Λεάνδρου*, που είχε τον τίτλο *Αι περιπλανήσεις μου* και που δημοσιεύεται ως σειρά ταξιδιωτικών επιστολών στον *Ηλιο* με την υπογραφή Περιηγητής, η σαινισμονική διάσταση είναι ορατότερη, αφού ο σκοπός του κειμένου, εκτός από το «να κηρύξει τα άθλα και τας θυσίας των Ελλήνων», είναι και «να διαχύση υπό μυθιστορικών σχήμα ιδέας εμβριθείς και ωφελίμους περί γεωργίας, βιομηχανίας και φωτισμού».²⁴ Το όνομα Λεάνδρος και η ερωτική ιστορία δεν υπάρχουν ακόμη, ενώ η περιγραφή της Ελλάδας από τον αφηγητή-Περιηγητή φαίνεται να καθοδηγείται από το πρότυπο του *Οδοιπορικού* του Σατωμπριάν. Η απόφαση να προσθέσει την ερωτική ιστορία, στην οποία ο Σούτσος φαίνεται να οδηγείται, έπειτα από τη διακοπή της έκδοσης του *Ηλίου* (15 Δεκεμβρίου 1833), υπό την επίρεια της ανάγνωσης του *Βέρθερου* του Γκαίτε και του *Τζάκοπο Όρτις* του Φόσκολο ενίσχυσε τη ρομαντική ατμόσφαιρα του μυθιστορήματος ωθώντας το πολιτικό-διδασκτικό στοιχείο στο βάθος. Έτσι αποκλείστηκαν από τον *Λεάνδρο* εκείνες οι επιστολές του Περιηγητή που υπονόμειαν την περιγραφή του ερωτικού μύθου. Μολαταύτα ο σοσιαλιστικός τόνος γίνεται αισθητός σε ορισμένα του σημεία. Η ισχυρή αντιεξουσιαστική διάθεση του πρωταγωνιστή και ο ασίγηστος «έρωσ της ελευθερίας»²⁶ τα αρνητικά του σχόλια εναντίον των συγχρόνων του πολι-

τικών, «ανδραρίων κοινωνικού ανθρώπου»²⁷ η πεποίθησή του ότι ζει σ' έναν «αιώνα έγγυον μεγάλων μελλόντων»²⁸ η περιπλάνηση της φαντασίας του στην «μέλλουσαν κοινωνίαν, κοινωνίαν ζώσαν και ηχηράν φιλοσόφων, ποιητών, ρητόρων, αρχιτεκτόνων, ζωγράφων και λιθοξόων»²⁹ τέλος, η θαυμαστική αναφορά του στον κοινωνισμό, φανεράνουν άνθρωπο με συγκεκριμένο πολιτικό όραμα. Ο Λεάνδρος είναι ένας ουτοπικός σοσιαλιστής που λυγίζει τελικά κάτω από το βάρος της ρομαντικής μελαγχολίας.

Το ίδιο θα μπορούσαμε να πούμε και για τον *Εξόριστο*, μολονότι στο μυθιστόρημα του Αλέξανδρου ο ήρωας δεν αυτοκτονεί, όπως στον *Λεάνδρο*, αλλά απομακρύνεται από τον κόσμο, και μολονότι η απομάκρυνση αυτή δεν οφείλεται τόσο στον θάνατο της αγαπημένης του όσο στην τροπή που παίρνουν τα πολιτικά πράγματα της Ελλάδας. Καθώς εδώ το πολιτικό στοιχείο κυριαρχεί και το ερωτικό δράμα έρχεται σε δεύτερη μοίρα, η κοινωνική αναζήτηση διαγράφεται εμφανέστερα. Μπορούμε να πούμε ότι ο «ενδεδυμένος την αρματωλικήν στολήν» Εξόριστος («το ήμερον ήθος του και ο τρόπος της ομιλίας του εμαρτύρουν ότι αυτός δεν ήτον ο συνήθης ματισμός του») είναι ένας φουστανελοφόρος σαινισμονιστής. Τύπος μοναχικός («τριακονταετής μόλις, εβαρύνετο στον κόσμο και απέφευγεν τους ανθρώπους»), με χαρακτήρα όμοιο με «τα άγρια και ανεξάρτητα όρη της Ελλάδος, έχει «είδωλον της σταθεράς λατρείας του την Ελευθερίαν», η αδιάκοπη καταπάτηση της οποίας τον αναγκάζει να «ζητή ανακούφισιν εις τας συνεχείς περιπλανήσεις». «Εκγοητευθείς από τα συγγράμματα του Ρουσσώ και του Βολταίρου» αποδημεί «εις την σοφήν Ευρώπην» όπου παρακολουθεί «επιστημών και φιλοσοφίας μαθήματα» και όπου «τελευταίον» ακούει «την γλυκείαν φωνήν της Ελευθερίας, όταν ενέπνεε τον Λαφαγέτην και τον Βενιαμίν Κωνσταντίον» (οι δεσμοί του πρώτου με τους σαινισμονιστές είναι γνωστοί). Ασυμβίβαστος, δεν αναγνωρίζει ως νόμιμο Κυβερνήτη τον Καποδίστρια, επειδή αυτός αρνείται να δώσει σύνταγμα, και όταν καταδικάζεται σε θάνατο αρνείται πεισματικά να ζητήσει χάρη. Αγωνιζόμενος με τους συνταγματικούς για τη σύγκληση Εθνοσυνέλευσης, τους εγκαταλείπει όταν θεωρεί συμβιβαστικές ορισμένες τους κινήσεις. Όπως όλοι οι ουτοπιστές, που φλέγονται από ιδέες αφηρημένες και ανέφικτες (ο Καποδίστριας τον χαρακτηρίζει «δογματιστή»), «στερείται από τα μικρά εκείνα πλεονεκτήματα, τα τώσον αναγκαία εις την πρακτικήν ζώην», και υπάρχουν μέσα του «θέρμη ακατάσβεστος και χορδαί τινες παραδόξως κινούμεναι». Όπως οι αντικομμουνιστές μαθητές του Σαιν-Σιμόν, που διατρέχοντας αυτά τα χρόνια την Ελλάδα «υποκινούσι την περιέργειαν του κοινού»,³⁰ έτσι κι αυτός «μη δυνάμενος να συμμορφωθή με την κοινωνίαν μας, της οποίας κατεφρόνει τας προλήψεις και δεισιδαιμονίας, φαίνεται πολλάκις παράξενος εις τα όμματα του κόσμου».

Τα ιδιότυπα χαρακτηριστικά της κοινωνικής συμπεριφοράς του Εξόριστου, το παράξενο πάθος με το οποίο αναζητεί την ελευθερία, ορισμένα στοιχεία της πολιτικοοικονομικής γλώσσας του αφηγητή και του ήρωά του (η δια-

στρωμάτωση των κοινωνικών τάξεων, αναφορές σε ζητήματα κρατικής οικονομίας), η αγάπη τους για τις εργατικές τάξεις,³¹ η πεποίθηση του αφηγητή για τη μελλοντική ανάπτυξη του κοινωνισμού στην Ελλάδα, μας επιτρέπουν να διακρίνουμε τις αποχρώσεις των πολιτικών ιδεών του πρωταγωνιστή και να προσδιορίσουμε το πραγματικό θέμα του μυθιστορήματος. Ο *Εξόριστος του 1831* δεν φαίνεται να γράφτηκε «για να δικαιολογήσει την αντικαποδιστριακή στάση του συγγραφέα» του, όπως έχει ειπωθεί,³² αλλά για να εκφράσει το αίτημα μιας ιδεώδους –πραγματοποιήσιμης κατά τον Σούτσο– κοινωνικής ελευθερίας, το πρώτο αποφασιστικό ελληνικό βήμα προς την οποία εμπόδιζε η πολιτική του Καποδίστρια. Έτσι εξηγείται η ασυνεπής, εκ πρώτης όψεως, στάση του αφηγητή, που, μολονότι δέχεται ότι υπάρχουν «υγιείς της πολιτικής αρχαί», απεχθάνεται συλλήβδην τους υπάρχοντες λειτουργούς της («Γελοίοι εν γένει όλοι της οικουμένης οι πολιτικοί»), και, μολονότι απεχθάνεται τους πολιτικούς και κυρίως τους Έλληνες («γελοιότεροι ασυγκρίτως οι της Ελλάδος»), επιθυμεί διακαώς τη σύγκληση ελληνικού κοινοβουλίου και, κυρίως, αιτιολογείται, όπως είπαμε, το ανεξήγητο για τα πραγματικά δεδομένα της εποχής μέγεθος του πολιτικού πάθους του *Εξόριστου* εναντίον του Καποδίστρια. Πρόκειται για πάθος που δεν απορρέει από αποστροφή προς το πρόσωπο του Κυβερνήτη αλλά από έναν ουτοπικό πόθο του απολύτου.

Η ανακάλυψη μιας πρώιμης σοσιαλιστικής αναζήτησης στον *Εξόριστο του 1831* δεν κάνει βέβαια το μυθιστόρημα αναγκαστικά καλύτερο. Το καθιστά όμως περισσότερο ενδιαφέρον. Μας παρακινεί να το διαβάσουμε προσεχτικότερα και ν' αντιληφθούμε ότι οι δύο κύριες διαπιστώσεις, πάνω στις οποίες η νεότερη κριτική οικοδόμησε τις σχεδόν καθ' ολοκληρίαν αρνητικές αποφάνσεις της, είναι ανεπαρκώς θεμελιωμένες. Την πρώτη από τις διαπιστώσεις αυτές αποτελεί η παρατήρηση του Άγγελου Βλάχου ότι ο *Εξόριστος* είναι έργο «πλήρες ληκυθείου [ρητορικού] στόμφου και επιφωνημάτων»,³³ παρατήρηση την οποία επαναλαμβάνουν ως εύστοχη, χωρίς να την ελέγξουν, όλοι σχεδόν οι μετέπειτα κριτικοί του. Το γεγονός ότι η παρατήρηση αυτή δεν επαληθεύεται από την ανάγνωση του «κωμικοτραγικού», όπως το χαρακτηρίζει ο συγγραφέας του– μυθιστορήματος (απεναντίας ο Σούτσος σε ορισμένα σημεία του διακωμωδεί τον στόμφο και τη ρητορεία), μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο Βλάχος μιλώντας για τον *Εξόριστο* διατύπωνε την παρατήρησή του από μνήμης, ότι δηλαδή δεν είχε ξαναδιαβάσει πρόσφατα το μυθιστόρημα και το συνέχεε με άλλα μυθιστορήματα της ρομαντικής εποχής: το πιθανότερο με τον *Λεάνδρο*, για τον οποίο η παρατήρησή του θα μπορούσε ως ένα βαθμό να ευσταθεί (υπόθεση, την οποία ενισχύει το γεγονός ότι τα προσδιοριζόμενα από τον Βλάχο πρότυπα του *Εξόριστου*, η *Λελλία* της Γεωργίας Σάνδη και ο *Τζάκοπο Ορτις*, βρίσκονται πλησιέστερα στο μυθιστόρημα του Παναγιώτη – για την ακρίβεια ο *Εξόριστος* δεν έχει καμμία σχέση με το πρώτο).

Η δεύτερη παρατήρηση είναι η έλλειψη ενδιαφέρουσας πλοκής (η οποία

χαρακτηρίζεται «αφελής» και «στατική»)³⁴ και επαρκούς διαπλοκήαξύ των δύο θεματικών αξόνων του *Εξόριστου*, του πολιτικού και του εκού («τα σύγχρονα γεγονότα συχνά δεν διαπλέκονται καν με τη ροή του μυθιστορήματος αλλά δίνουν την εντύπωση μιας παρένθετης, παράλληλης ειρήσης»),³⁵ και η αναζήτηση των αιτίων αυτής της ανεπάρκειας στη μυθιστορική απειρία του Σούτσου.³⁶ Αναρωτιέται κανείς πόσα είναι στις αττικής δεκαετίας του 1830 τα μυθιστορήματα εκείνα, η μελέτη των οποίων μπορούσε να ενισχύσει την μυθιστοριογραφική εμπειρία ενός νέου συγγραφέα τόσο, ώστε να τον βοηθήσει να γράψει ένα έργο με πλοκή λιγότερο λή από εκείνη του *Εξόριστου* και αν υπάρχει ως τη δεκαετία του 1850 εικόνα μυθιστορήματος που να εκθέτει περισσότερο κινητικά την ιστορία τοιροή του μυθιστορήματος –όπως το δηλώνει και ο τίτλος του– δεν πηγάξω το ερωτικό ειδύλλιο του πρωταγωνιστή, στο οποίο τα πολιτικά γεγονότα εμπάλλονται παρενθέτως, αλλά από την πολιτική –οντολογικών διασων– περιπέτεια του ήρωα, με την οποία η ερωτική ιστορία διαπλέκεται ικοιητικά (η αγαπημένη του είναι κόρη ταξικού του εχθρού, που βρίσκεται αντίπαλο στρατόπεδο· ο αντεραστής του προσπαθεί να τον εξοντώσει με πολιτικά μέσα). Θα πρέπει να σημειωθούν και οι χρονικές αναδρκτης αφήγησης, αρκετά επιτυχημένες για την εποχή που γράφεται το έ «Η υπόθεση του *Εξόριστου* είναι κάπως περίπλοκη», παρατηρεί σωστδ.Δ. Μαστροδημήτρης, ο μόνος σήμερα που βρίσκει στο μυθιστόρημα κά θετικά στοιχεία.³⁷ Ακόμη και όταν εκτείνεται υπερβολικά, η εξιστόρτων πολιτικών γεγονότων είναι σπάνια περιττή, γιατί αυτά συνδέονται με τα κινήσεις του ήρωα και τις τροπές της τύχης του.

Όλα αυτά δείχνουν ότι και το μυθιστόρημα του Αλέξανδρου είναιάτερο αποτυχημένο απ' ό,τι πιστεύεται και ότι οι χαρακτηρισμοί που σφραγίζουν την κριτική του μοίρα («Όλα στον *Εξόριστο*, τα πρόσωπα, ική, η καθαρεύουσα, έχουν κάτι το συμβατικό και το κατασκευασμένο»)³⁸ αποκρίνονται εν μέρει μόνο στην πραγματικότητα. Ορισμένα σημεία της –κάποιες ελάχιστα πιθανοφανείς συμπτώσεις και η έκβαση, που υπουν στον κώδικα της διάρθρωσης του ρομαντικού μύθου– είναι συμβατικώς τα πρόσωπα –τόσο τα κύρια (ο *Εξόριστος*, η *Ασπασία*, ο πατέρας της, γερινόπουλος, ο Καποδίστριας, ο Σειδαλής), όσο και τα δευτερεύοντα (εουστίνος Καποδίστριας, η τροφός της *Ασπασίας*, ο Έκτακτος Επίτροποετολικής Ελλάδος, ο αστυνόμος και ο παπάς της *Σαλαμίνας*, ο ανακριτδιαγράφονται με ζωντάνια που υπερβαίνει την όποια στερεοτυπική κογή τους. Όσο για τη γλώσσα, δεν είναι η καθαρεύουσα (η οποία, άλλωστε είχε διαμορφωθεί ακόμη) και δεν αναπαράγει κάποια προϋπάρχουσα ατικότητα. Καθώς η λογοτεχνία μας δεν διέθετε δοκιμασμένη πεζοική γλώσσα και οι γλωσσικές κατευθύνσεις του νέου κράτους δεν είχαν κρυσταλλωθεί, ο Σούτσος, που ως στρατευμένος συγγραφέας απευθύντο

ευρύ κοινό, προσπαθεί να βρει μια γλωσσική μορφή-κατανοητή από όλους («να είμαι τοις πάσι καταληπτός»).³⁹ Γι' αυτό εκφράζεται με τρόπο απλό, με γλώσσα η οποία στο αφηγηματικό μέρος της πλησιάζει τη λόγια καθομιλουμένη, ενώ με τους διαλόγους της αποδίδει τον προφορικό (ενίοτε ιδιωματικό) λόγο των συγκεκριμένων προσώπων. Για τα πεζογραφικά δεδομένα της εποχής η γλώσσα του *Εξορίστου* θα μπορούσε να θεωρηθεί επίτευγμα.⁴⁰

Ο *Εξορίστος* έχει βέβαια αισθητά ελαττώματα, όμως τα ελαττώματα αυτά φαίνονται ν' απορρέουν λιγότερο από τη μηχανική εφαρμογή των μυθιστορηματικών συμβάσεων και περισσότερο από την προσπάθεια του συγγραφέα του να ξεπεράσει αυτές τις συμβάσεις. Σε μιαν εποχή που το μυθιστόρημα, ανύπαρκτο ακόμη στην Ελλάδα,⁴¹ δεν έχει απεμπλακεί επαρκώς από τη μυθιστορία (τόσο από την πικαρική της ανάπλαση όσο και από την παλαιότερη μορφή της) και αντλεί σε μεγάλο βαθμό τα θέματά του από το παρελθόν (ή τα τοποθετεί στο παρελθόν), η επιλογή της θεματικής ύλης του *Εξορίστου* και ο μυθιστορηματικός του τρόπος αποτελούν μια θαρραλέα συγγραφική πράξη. Στην ευρωπαϊκή πεζογραφία της εποχής είναι δύσκολο να βρούμε μυθιστορήματα με υπόθεση τόσο σύγχρονη και τόσο έντονα πολιτική και με κοινωνική προβληματική τόσο προχωρημένη. Βέβαια το καυτό θεματικό υλικό απαιτούσε μυθιστοριογραφικές ικανότητες ιδιαίτερες, τις οποίες δεν διέθετε ο Σούτσος. Αυτός είναι, πιστεύω, ο λόγος για τον οποίο ο συγγραφέας, στην προσπάθειά του να δώσει μορφή σ' αυτό το υλικό, κινητοποιεί και στοιχεία από τα άλλα λογοτεχνικά είδη που καλλιεργούσε – από την ποίηση και τη θεατρική κωμωδία. Το γεγονός ότι τα στοιχεία αυτά δεν μεταβολίζονται πλήρως σε μυθιστορηματικά και ότι ο Σούτσος δεν επεξεργάστηκε όσο θα έπρεπε ορισμένα άλλα σημεία του, κάνουν τον *Εξορίστο* να μας δίνει ως ένα βαθμό την αίσθηση ενός μυθιστορήματος ωμού και ακατέργαστου. Όμως η αίσθηση αυτή, που αποτελεί το μεγαλύτερο μειονέκτημά του, περιέχει ταυτόχρονα σύμφυτη και την αρετή του: μιαν ένταση και μιαν αμεσότητα που, τροφοδοτούμενες από το πάθος και την ειλικρίνεια (ακόμα και από την αφέλεια) του κειμένου, είναι ικανές να κρατήσουν και σήμερα το λογοτεχνικό μας ενδιαφέρον.

Πότε οι Σούτσοι γνωρίζουν το έργο του Σαιν-Σιμόν είναι δύσκολο να το προσδιορίσουμε με ακρίβεια. Εντούτοις σ' ένα σύντομο βιογραφικό του διάγραμμα που δημοσιεύουν στον *Ηλιο* («Βίος του Σαινσιμόνως») υπάρχουν ορισμένες πληροφορίες, οι οποίες ενδέχεται να είναι αυτοβιογραφικές: «Το όνομα του Σαινσιμόνως», γράφουν, «έφθασεν από τα 1835 και εις την Ελλάδα: τα συγγράμματά του περιέτρεξαν τας χείρας πολλών Ελλήνων: αι νέαι ιδέαι των μας εξέπλητταν».⁴² Αν σκεφτούμε ότι οι Σούτσοι κατέβηκαν για πρώτη φορά στην Ελλάδα τον Μάιο του 1825,⁴³ μπορούμε να υποθέσουμε ότι γνώριζαν το έργο του Σαιν-Σιμόν από τότε ή, ακόμη, ότι ήταν αυτοί που το έφεραν στην Ελλάδα και το έκαναν γνωστό. Όσο για τη διάρκεια των σαινσιμονικών τους πεποιθήσεων, μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι ο Αλέξανδρος τις διατη-

ρεί έως τουλάχιστον τον πρώτο καιρό έπειτα από τη μεταπολίτευση της 3ης Σεπτεμβρίου του 1843, αφού ο Δημόφιλος, ο πρωταγωνιστής του αυτοβιογραφικού θεατρικού έργου του *Ο αντίθαστος ποιητής* (αρχές του 1843), το οποίο δραματοποιεί τη δικαστική δίωξή του για τις ανατρεπτικές απόψεις που περιέχονται στον *Περιπλανώμενο*, απευθύνει στην αθηναϊκή νεολαία, που του είχε παρασταθεί κατά τη δίκη, το εξής μήνυμα:

Της βασιλείας των λαών, της μη εχούσης τέλος,
η ροδοδάκτυλος ηώς, ω νέοι ανατέλλει
την ζωογόνο δρόσον της και τα χαράγματά της
ανήγγειλεν ο άγρυπνος Αλεκτρών Γαλάτης
με την εξ άρκτου φθάσασαν φωνήν εις μεσημβριαν
πιστεύετε, πιστεύετε, εις την Ελευθερίαν
την οικουμένην η Θεά, ιδέτε, μεταλλάττει
τα πλήθη έθνη γίνονται, πατρίδες των τα Κράτη,
και οι ενός υπήκοοι ανάκτων συμπολίται
αι μάχαι παύουν των λαών η έρις συζητείται
εις μιαν ειρηνοποιόν Βουλήν Αμφικτυόνων,
αντί δε της δυνάμεως ο λόγος άρχει μόνον.⁴⁴

Ο Δημόφιλος Σούτσος επαναλαμβάνει εδώ ορισμένες από τις βασικές θέσεις της πολιτικής θεωρίας που διατύπωνε πριν από δέκα χρόνια στον *Ηλιο*. Η «βασιλεία των λαών η μη έχουσα τέλος» είναι η σοσιαλιστική κοινωνία. Διαφορετικά από τη συνταγματική μοναρχία – η οποία, ως ενδιάμεση προς τον κοινωνισμό φάση, θα έχει περιορισμένη διάρκεια – το πολίτευμα της «βασιλείας των λαών», ως το έσχατο στάδιο εξέλιξης της ανθρώπινης κοινωνίας, θα διαρκεί στο διηνεκές, γιατί οι κοινωνικές σχέσεις θα έχουν φτάσει στην τελειότητα και ο άνθρωπος θα έχει ανακτήσει την ανθρώπινη υπόστασή του (πράγμα αδύνατον στις ατελείς κοινωνίες). Την ανατολή της υπέρτατης αυτής εποχής, την οποία ο Σούτσος στις αρχές του 1843 βλέπει να διαφαίνεται στον ορίζοντα, ανήγγειλε ο πετεινός των Γάλλων (ο Γαλάτης Αλεκτρών), δηλαδή η Γαλλική Επανάσταση. («Η πρώτη μάχη, μεγάλη και αιματώδης, την οποίαν έδωκαν αι εργατικά κλάσεις, υπήρξεν η Γαλλική Επανάστασις».)⁴⁵ Η εξέγερση της 3ης Σεπτεμβρίου έπειτα από λίγους μήνες, που θα φέρει το πολυπόθητο σύνταγμα, θα πρέπει να ενίσχυσε την πεποίθηση του Αλέξανδρου για τη μελλοντική τελική νίκη του λόγου επί της δυνάμεως.

Διαφοροποιημένη από εκείνη του αδελφού του είναι η πορεία των σαινσιμονικών ιδεών του Παναγιώτη Σούτσου. Βαθύτερα θρησκευόμενος από τον Αλέξανδρο και περισσότερο ελκόμενος από τις κατευθύνσεις του τελευταίου έργου του Σαιν-Σιμόν (*Ο Νέος Χριστιανισμός*, 1825) και των οπαδών του, ο Παναγιώτης θ' ακολουθήσει την οδό ενός χριστιανικού σοσιαλισμού, ο οποίος

γίνεται εμφανής σε ορισμένα άρθρα του στην εφημερίδα *Η αναγεννηθείσα Ελλάδα*, που εξέδιδε δίγλωσση (στα ελληνικά και στα γαλλικά) από τον Ιούνιο του 1836 ως τον Ιανουάριο του 1837. «Ο φωτισμός», διαβάζουμε σε ένα από αυτά, «προοδεύει σήμερα όχι με το ξίφος της κατακτήσεως, αλλ' εις την μίαν χείρα με την βίβλον του χριστιανισμού και εις την άλλην με την βιομηχανίαν».⁴⁶ Πολύ σύντομα το μήνυμα της χριστιανικής βίβλου θα διαποτίσει ακόμη περισσότερο τις ιδέες του Παναγιώτη οδηγώντας τον στη διαμόρφωση μιας θεωρίας, στην οποία το περιεχόμενο του σαινισμονικού νεοχριστιανισμού αναπλάθεται σύμφωνα με τον χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας. Η διατύπωση αυτής της θεωρίας γίνεται με τον εκτεταμένο πρόλογο του δράματος του *Ο Μεσσίας* (1839), ο οποίος μαζί με το δράμα αποτελούν ένα κοινωνικοπολιτικό μανιφέστο.

Ο Μεσσίας, έργο στο οποίο, όπως ομολογεί ο ίδιος ο τριαντατριχρονος τότε συγγραφέας, η Μούσα του «δεν φέρεται κατά τας άλλοτε νεανικάς παραφοράς της»,⁴⁷ είναι αφετηρία της στροφής του Παναγιώτη Σούτσο προς τον συντηρητισμό, η οποία θα απολήξει στην άκρατη θεοκρατική διάθεση του έτερου μυθιστορηματός του (*Χαριτήνη ή Το κάλλος της χριστιανικής θρησκείας*, 1864). Οι ρίζες αυτής της διάθεσης υπάρχουν ήδη στο δράμα του 1839, σκοπός του οποίου είναι να δείχτει ότι η κοινωνική εφαρμογή της χριστιανικής διδασκαλίας δεν είναι ανέφικτη. Κατά τον Παναγιώτη, τώρα, «η κοινωνική ελευθερία υπάρχει απόρροια της χριστιανικής θρησκείας».⁴⁸ Ως εκ τούτου το πολίτευμα που πρέπει να εγκαθιδρύσει ο άνθρωπος (πολίτευμα «ούχι προσωρινόν, αλλ' αιώνιον»)⁴⁹ πρέπει να είναι θεμελιωμένο πάνω στις τρεις αρχές της χριστιανικής φιλοσοφίας (ο Θεός είναι ένας· ο άνθρωπος γεννιέται από το πνεύμα του Θεού και έχει ψυχή αθάνατη· ο άνθρωπος πρέπει να επικοινωνεί με τον γεννήτορά του) και να περιέχει τρία μόνο άρθρα: 1. «αγαπήσεις τον Θεόν σου εξ όλης της καρδίας σου· 2. αγαπήσεις τον πλησίον σου ως σεαυτόν· 3. αποδυθείς την σάρκα και τα πάθη της, έση πνεύμα αγνόν και πανάγαθον».⁵⁰ Η κοινωνική ουτοπία απογυμνώνεται εδώ σχεδόν πλήρως από τις υλικές προϋποθέσεις και το επιστημονικό υπόβαθρό της, διατηρώντας ωστόσο τη σοσιαλιστική της βεβαιότητα.⁵¹ Η υπέρβαση των παθών της σάρκας και η πνευματοποίηση του κοινωνικού οράματος δείχνουν ότι ο Σούτσος βρίσκεται με τον *Μεσσία* πλησιέστερα στις τελευταίες ιδέες του Σαιν-Σιμόν (ο οποίος, εντούτοις, προσπαθούσε να συμπιλιώσει την επιστήμη με τη θρησκεία) παρά στις μετέπειτα αναζητήσεις των μαθητών του, που δεν περιφρονούσαν τη σάρκα και την ύλη, όπως ο πριν από αυτούς χριστιανισμός, αλλά προσπαθούσαν να τις συγχωνεύσουν με το πνευματικό στοιχείο.⁵² Το νόημα της πολιτικής φιλοσοφίας του ο Παναγιώτης Σούτσος το συνοψίζει τώρα στους παρακάτω λόγους που απευθύνει ο Ιησούς στους λαούς της οικουμένης:

Αν πάντες ανεξίκακοι και αγαθοί γενήτε,

και άνευ νόμων και αρχών η τάξις συντηρείται
αντί λαών ως σήμεραν σκληρώς τυραννουμένων,
αντί εθνών, ως σήμεραν αλληλομαχουμένων
ο κόσμος τότε μία
γενήσεται ειρηνική και ίση πολιτεία.⁵³

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- ¹ Γιώργος Βελουδής, «Ο Σολωμός στο “Έτος Κάλβου”», *Νέα*, 2 Ιουλίου 1992.
- ² Ελένη Φουρναράκη, *Η εφημερίδα «Ήλιος» του Παναγιώτη Σούτσο*, 1833, Περιλήψεις-Ευρετήρια, Αθήνα 1986, ζ-η'.
- ³ John A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, Α' Αθήνα 1985, σ. 423 (πρβλ. Φουρναράκη, *ό.π.*, ιε'). Ο Πετρόπουλος εντούτοις, που αναφέρει ως εκδότη του *Ήλιου* τον Αλέξανδρο Σούτσο (Α', σ. 421 Β', σ. 795) τοποθετεί σε άλλο σημείο του βιβλίου του τον Αλέξανδρο απλώς στους συναγματικούς αδυνατώντας να προσδιορίσει κατηγορηματικά αν ανήκει στο «γαλλικό» ή το «αγγλικό» κόμμα (και τον Παναγιώτη στο «αγγλικό» κόμμα -Β', σ. 754).
- ⁴ Ο Αλέξανδρος Σούτσος ήταν μέλος της “Société Hellénique” (Δημήτρης Ν. Παυτελοδήμος, *Η συμβολή της «Ελληνικής Εταιρίας» του Παρισιού στην πολιτιστική και κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη του νεοελληνικού κράτους, 1828-1830*, Αθήνα 1987, σ. 55). Πολλά μέλη της «διασταυρώθηκαν με την ιδεολογία των ουτοπικών σοσιαλιστών και μερικοί, όπως φαίνεται, με την οργανωμένη τους δράση» (Φίλιππος Ηλιού, *Ιδεολογικές χρήσεις του κοραϊσμού στον 20ό αιώνα*, Αθήνα 1989, σ. 70). Για τη “Société Hellénique” βλ. και Σταμάτης Καρατζάς, «“Η Ελληνική Εταιρία” του Παρισιού 1828-1831», *Αντί*, αρ. 41, 20 Μαρτίου 1976, σ. 22-26.
- ⁵ «Μαθήματα πολιτικά», αρ. 17 (18 Αυγούστου 1833), σ. 69-70· 18 (22 Αυγ.) 20· 20 (29 Αυγ.) 82· 21 (1 Σεπτ.) 85-86· 22 (5 Σεπτ.) 89-90· 24 (12 Σεπτ.) 98· 32 (24 Οκτ.) 128-129· «Προειδοποιήσεις», 31 (17 Οκτ.) 125-126. Ο Πυλαρινός υπήρξε μέλος της “Société Hellénique” (Καρατζάς, *ό.π.*, σ. 26). Βιβλιογραφία γι' αυτόν βλ. στο Παναγιώτη Σούτσο, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα*, τόμ. Α', Αθήνα 1990, σ. 119-120.
- ⁶ Βλ. Gustave Eichthal, *Οικονομική και κοινωνική επανάσταση στην Ελλάδα μετά την Επανάσταση*, επιμέλεια Θ. Παπαδόπουλος, Αθήνα χ.χ. του ίδιου, *Η Ελλάδα του 1833-1835. Μετάφρασις βασικού κειμένου Δ. Βικέλα*, Εισαγωγή, σχόλια, μετάφρασις Γ.Τ. Μίρκου, Αθήνα 1968· Κωστής Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην Ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 148-150· Μιχάλης Δημητρίου, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα*, τόμ. Α', Αθήνα 1985, σ. 49-55.
- ⁷ Eichthal, *χ.χ.*, σ. 104-105· Eichthal, 1968, σ. 45-48 και 110.
- ⁸ Τα κείμενα των Σούτσων στον *Ήλιο* που εκφράζουν σοσιαλιστικές θέσεις είναι τα εξής: «Εξωτερικά», αρ. 2 (27 Ιουνίου 1833), σ. 7-8· «Η Ευρώπη, τι ήταν, τι είναι και πού βαδίζει», 3 (30 Ιουν.) 13· «Επιστολή Γ' Περιηγητού», 5 (7 Ιουλ.) 20-21· «Η

πρόδος της Ευρώπης» 9, (21 Ιουλ.) 38· «Διατί ο *Ήλιος* είναι εφημερίς Βασιλική και Ανθυπουργική», 12 (1 Αυγ.) 47-48· «Περίοδος της συγκοινωνίας των εθνών», 33 (27 Οκτ.) 133· «Ο Τρισχιλιόπληχος», 40 (1 Δεκ.) 159-160 και 41 (5 Δεκ.) 163-165.

⁹ *Ήλιος*, σ. 47.

¹⁰ *Ήλιος*, σ. 133.

¹¹ Πάνος Μουλλάς, «Αλέξανδρος Σούτσος», στον συλλογικό τόμο *Σάτιρα και πολιτική στη νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα 1979, σ. 62.

¹² Αλέξανδρος Σούτσος, *Σάτυροι*, Εν Ύδρα [1827] («Σάτυρα τρίτη»).

¹³ Το τετράστιχο χρησιμοποιείται ως motto στην *Ελληνικήν Πλάστιγγα* (Εν Αθήναις 1836).

¹⁴ Παναγιώτης Σούτσος, *Η κιθάρα*, Εν Αθήναις 1835, σ. 41-43.

¹⁵ Παναγιώτης Σούτσος, *Ποιήσεις*, Εν Ναυπλίω 1831, σ. 120-121.

¹⁶ *Η κιθάρα*, σ. 114-115.

¹⁷ Π. Σούτσος, *Ποιήσεις*, σ. 119· Αλ. Σούτσος, *Ο Εξόριστος του 1831*, Φιλολογική επιμέλεια Νάσος Βαγενάς, Νεφέλη, Αθήνα 1996, σ. 62.

¹⁸ *Ο Λεάνδρος*, Εν Ναυπλίω 1834, σ. 68. Κατά την πρώτη δημοσίευση του αποσπάσματος, στο οποίο περιέχεται αυτό το χωρίο (*Ήλιος*, αρ. 38, 17 Νοεμβρίου 1833, σ. 151), στη θέση το όρου *κοινωνισμός* βρίσκεται ο όρος *κοινωνικός πολιτισμός*.

¹⁹ *Ο Εξόριστος του 1831*, ό.π., σ. 66.

²⁰ Βλ. *Ήλιος*, σ. 5.

²¹ Η αρχαία ένδοξη ιστορία της Αργολίδας και η σύγκρισή της με την ιστορική πραγματικότητα του σύγχρονου του Ναυπλίου θα πρέπει να ήταν αντικείμενο συζητήσεων των νεόφερτων από την Ευρώπη διανοουμένων, αν κρίνουμε και από το παρακάτω χωρίο του Ραγκαβή, ο οποίος φιλελεύθερος, όμως χωρίς να συμμαρτυρεί τις σοσιαλιστικές ιδέες των Σούτσων χαρακτηρίζει τον Δαναό μετακενωτή στη Δύση απλώς των πρώτων στοιχείων του πολιτισμού: «Πας κάτοικος του Ναυπλίου και της περιχώρου δυνάμενος μόνον να κινήση τους πόδας του μετέβη από πρῶτας εἰς την ἑπαυλιν του Μιαούλη υπό την Τίρυνθα, ημίσειαν ὥραν προς βορρᾶν ἀπέχουσαν τῆς πόλεως, ἔνθα εἶχον παρασκευασθῆ οἱ ἀπόβαθοι διὰ τον πρώτον Βασιλέα, τον ἐξ Ευρώπης εἰς αναβίωσασαν την Ελλάδα τα φῶτα φέροντα και την εξασφάλισιν της αυτονομίας της. Εκεί βαδίζων και ἐγὼ ἀνελογιζόμεν ὅτι ακριβῶς ἀπέναντι της θέσεως ταύτης εἰς την Λερναίαν ακτὴν ἐκείντο οἱ ἀπόβαθοι του Δαναοῦ του κομίσαντος εἰς την Ελλάδα ἐξ Ανατολῆς τα πρώτα σπέρματα του πολιτισμοῦ» (*Απομνημονεύματα*, τόμ. Α', Εν Αθήναις 1894, σ. 357-358).

²² Αλεξάνδρα Σαμουήλ, «Παναγιώτης Σούτσος», *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, τόμος Γ', 1830-1880, επιμέλεια Νάσος Βαγενάς, Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1996, σ. 13-31.

²³ Η εναντίον των υπαλλήλων διάθεση («Ψιττακού απομνημονεύματα»): η επιθυμία για έναν κόσμο δίχως όπλα και μία κοινωνία «γεωργών, τεχνιτών, εμπόρων, φιλοσόφων», που θα εργάζονταν «διά να κτίζωσι γεφύρας, διόρυγας, οδούς, διά να εφευρίσκωσιν εργαλεία τεχνών και επιστημών» («Ο Τρισχιλιόπληχος»).

²⁴ *Ήλιος*, σ. 36. Για τον τίτλο *Αι περιπλανήσεις μου* βλ. σ. 25.

²⁵ Για τις πηγές του *Λεάνδρου* βλ. τώρα τη μελέτη του Henri Tonnet «Sources européennes de Léandre (1834) de Panayotis Soutsos», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Συγκριτικής Γραμματολογίας*, Ελληνική Εταιρεία Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας, Αθήνα 1995, σ. 555-565.

²⁶ *Ο Λεάνδρος*, γ'.

²⁷ *Ό.π.*, σ. 55-57.

²⁸ *Ό.π.*, σ. 73.

²⁹ *Ό.π.*, σ. 97.

³⁰ «Βίος του Σαινσίμωνος», *Ήλιος*, σ. 101.

³¹ Το σε σημαντικό βαθμό αυτοβιογραφικό στοιχείο του μυθιστορήματος είναι φανερό και έχει υπογραμμιστεί από όλους σχεδόν τους κριτικούς του. «Εἰς τὰς δημῶδεις τάξεις τῆς ἀντιπολιτεύσεως καταβαίνων», γράφει ο Ραγκαβής για τον Αλέξανδρο, «συνεχρωτίζετο μετ' αὐτὰν μάλλον, ἀποξενούμενος τῆς ἀνωτέρας κοινωνίας» (*Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 260).

³² Αλέξανδρου Σούτσου, *Ο Εξόριστος του 1831*, φιλολογική επιμέλεια Λουκία Δρούλια, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1994, σ. 44. Η Δρούλια επαναλαμβάνει άποψη του Άγγελου Βλάχου, η οποία όμως διατυπώνεται με μικρότερη βεβαιότητα: «το μυθιστόρημα Εξόριστος, γραφέν, φαίνεται, κυρίως εἰς δικαιολόγησιν τῆς κατὰ του Καποδιστηρίου ἀντιπολιτεύσεως του ποιητοῦ» (Άγγελος Βλάχος, *Αλέξανδρος Σούτσος*, Βιβλιοθήκη τῆς Εστίας, <Εν Αθήναις> 1877, σ. 18).

³³ Βλάχος, ό.π., σ. 18. Την παρατήρηση του Βλάχου επαναλαμβάνουν οι Κ.Α. Δημαράς, *Ιστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1985, σ. 281· *Ο ελληνικός Ρομαντισμός και ο Φαναριώται*. Κατά τας παραδόσεις του καθηγητοῦ Γ.Θ. Ζώρα, επιμέλεια Μαρία Πάσση-Βενετσάνου, Αθήναι 1965, σ. 162· Απόστολος Σαχίνης, *Το Νεοελληνικό Μυθιστόρημα*, Αθήνα 1980, σ. 51· Λίνος Πολίτης, *Ιστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1980, σ. 173· Λ. Δρούλια, ό.π., σ. 53.

³⁴ Σαχίνης, ό.π., σ. 52-53· Δρούλια, ό.π., σ. 48.

³⁵ Δρούλια, ό.π., σ. 43.

³⁶ Σαχίνης, ό.π., σ. 53· Δρούλια, ό.π., σ. 46.

³⁷ Π.Α. Μαστροδημήτρης, *Νεοελληνικά*, τόμος Γ, Αθήνα 1988, σ. 27 και 31 (=Πρόλογοι νεοελληνικών μυθιστορημάτων, 1830-1930, Αθήνα 1992, σ. 376 και 381).

³⁸ Σαχίνης, ό.π., σ. 53.

³⁹ «Πρόλογος».

⁴⁰ Πρβλ. Δρούλια, ό.π., σ. 50.

⁴¹ Όπως φαίνεται από τον πρόλόγο του, ο *Εξόριστος* γράφτηκε πριν δημοσιευτεί ο *Λεάνδρος*.

⁴² *Ήλιος*, σ. 101.

⁴³ Γιάννης Λ. Λέφας, *Ο Αλέξανδρος Σούτσος και οι επιδράσεις του στους συγχρόνους του*, Αθήνα 1979, σ. 33-34· του ίδιου, *Παναγιώτης Σούτσος*, Αθήνα 1991, σ. 43.

⁴⁴ Πράξις δευτέρα, σκηνή Β'.

⁴⁵ *Ήλιος*, σ. 47.

⁴⁶ *Η αναγεννηθείσα Ελλάδα*, 8 Ιουλίου 1836.

⁴⁷ *Ο Μεσσίας*, Εν Αθήναις 1839, γ'.

⁴⁸ Ό.π., λα'.

⁴⁹ Ό.π., κδ'.

⁵⁰ Ό.π., κδ'.

⁵¹ «Ο άνθρωπος παραδεχόμενος τας τρεις τοιαύτας αρχάς μερικώς, τελειοποιείται καθ' εκάστην και βαθμηδόν εξαγιούται· η δε κοινωνία θεμελιούται εις στύλους ισότητος, δικαιοσύνης και φιλότητος· ουδέ Κυβέρνησις, ουδέ δικαστήρια, ουδέ στρατοί νομίζονται αναγκαίοι· οι πόλεμοι των εθνών, αι έριδες και αι σφαγαί των ιδιωτών, η άνισος διανομή της γης εις τας χείρας ολίγων, η πενία των πολλών, αι κοινωνικαί δυστυχίαι παύουσι, και η ανθρωπότης καθίσταται μία μόνη οικογένεια εκ μελών διαγόντων εν αρμονία, ειρήνη και ευδαιμονία» (ό.π., κγ).

⁵² Για τον χριστιανισμό του Σαιν-Σιμόν και των σαινσιμονιστών βλ. πρόχειρα Paul Janet, *Saint-Simon et Saint-Simonisme*, Paris 1878, σ. 57-72 και 109-129.

⁵³ *Ο Μεσσίας*, σ. 12.

Αλεξάνδρα Σαμουήλ

Ο ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΣΟΥΤΣΟΣ ΔΙΗΓΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ

Το ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΣΟΥΤΣΟΥ έχει απασχολήσει αρκετά την κριτική, τόσο τη σύγχρονή του όσο και τη μεταγενέστερη· εν τούτοις, έχουν παραμείνει στην αφάνεια δύο σημαντικά διηγήματά του, που έρχονται να αμφισβητήσουν την εικόνα του ως κοινότοπου ρομαντικού συγγραφέα: είναι τα «Απομνημονεύματα ενός ψιττακού» και ο ημιτελής «Τρισχιλιόπηχος», τα οποία δημοσιεύονται στην εφημερίδα *Ηλιος* το 1833 ανυπόγραφα¹ (και αυτός θα πρέπει να είναι ο λόγος της έως σήμερα αποσιώπησής τους). Η πατρότητά τους όμως αναγνωρίζεται εύκολα, εφόσον στα δύο αυτά κείμενα βρίσκουμε κοινή προβληματική και την ίδια φρασεολογία με το πρώτο μυθιστόρημα του Σούτσου, τον *Λέανδρο*.²

Το εκτενέστερο αλλά και το σημαντικότερο από τα δύο διηγήματα είναι ο «Τρισχιλιόπηχος», ο οποίος περιγράφει την επίσκεψη ενός γίγαντα, κατοίκου του πλανήτη Δία, το 1832 στη γη. Ο «παρατηρητής-φιλόσοφος» από τον Δία ταξιδεύει με το ατμόπλοίο του προς τον πλανήτη μας και φτάνει στα Πυρηναιία, όπου συναντά έναν φιλόσοφο γαιολόγο από το Παρίσι. Το διήγημα όλο θα αναλωθεί κυρίως σε έναν διάλογο ιδεών μεταξύ των δύο φιλοσόφων, διάλογο ο οποίος μετεωρίζεται ανάμεσα στον παραδοσιακό διδακτισμό και τη βολταιρική ειρωνεία.

Σε πρώτη ανάγνωση λοιπόν ο «Τρισχιλιόπηχος» ανακαλεί το κλίμα του γαλλικού Διαφωτισμού, καθώς παραπέμπει ευθέως στον Βολταίρο, και ειδικότερα στο φιλοσοφικό του διήγημα «Μικρομέγας» (1752). Είναι γνωστό ότι ήδη σε πολύ νεαρά ηλικία και οι δύο αδελφοί Σούτσοι είχαν έρθει σε επαφή